

De actualisatie van de traditie. Over de dynamiek van oude teksten en moderne levens

In Levensbeschouwelijk leren samenleven, Opvoeding, Identiteit & Ontmoeting, S. Miedema, G. Bertram-Troost (red.) pp.93 – 104, Meinema, Zoetermeer.

Alma Lanser

1. INLEIDING

Allen die zich in een of andere vorm met religieuze opvoeding bezig houden, staan van tijd tot tijd voor de vraag hoe oude geloofsinhouden relevant, aansprekend of misschien in eerste instantie alleen nog maar begrijpelijk gemaakt kunnen worden voor jonge mensen van deze tijd. In de christelijke traditie gaat het om de vraag hoe we een brug kunnen slaan tussen de bijbel, toch wel geschreven in behoorlijk archaische taal, en het leven en de vragen van onze tijd. Ditzelfde geldt in niet mindere mate de Koran waarvan de taal en ook de opbouw in soera's en fragmenten niet zo gemakkelijk te vatten is.

Strikt genomen is de vraag niet beperkt tot kinderen en jongeren. Het probleem wordt niet pas actief als we ons bezig gaan houden met de betekenis van het geloof voor de volgende generatie. In feite is het een vraag van allen en van alle tijden. Ook de middeleeuwse predikers hadden al een kloof in de tijd, in cultuur en in levensgevoel te dichten. Ook volwassenen van nu kunnen moeite hebben met het begrijpen van de oude boodschap. In de wetenschappelijke discipline van de hermeneutiek, de verstaansleer, houdt men zich diepgaand en grondig bezig met deze en ermee samenhangende vragen. In dit hoofdstuk onderzoek ik enkel aspecten van het verstaansprobleem die binnen het godsdienstpedagogische veld vallen. Allereerst moeten we de vraag beantwoorden waarom we ons nog met die oude teksten bezig zullen houden. Kunnen oude en moeilijke teksten ons nog inspireren en waarom hebben we speciaal die woorden nodig? Zijn die religieuze betekenissen nog wel te verbinden met onze moderne levenservaringen en levert dat ons wat op? Waar de kwestie eerst geproblematiseerd wordt neem ik vervolgens een ander perspectief in door de kloof tussen oude tekst en deze tijd niet als vraagstuk op te vatten, maar de clash als een creatieve mogelijkheid voor nieuwe betekenisgeving te ontvouwen. Ik geef daarvan tot slot een voorbeeld.

2. HET BELANG VAN DE RELIGIEUZE BETEKENISGEVING

Het geven van betekenis aan onze ervaringen is een zeer alledaagse bezigheid. Als je vertelt over gewone dagelijkse gebeurtenissen en je hecht er, al is het nog zo lichtvoetig, een beleving of kwalificatie aan, heb je betekenis gegeven. Zoals bijvoorbeeld in de volgende uitspraak: "Gisteren ging ik winkelen. Het was leuk omdat ik heb gevonden wat ik graag wilde hebben".

Van groter belang voor ons leven, en meer in het bijzonder in relatie tot het godsdienstpedagogische veld, zijn de dieper ingrijpende ervaringen. Het zijn de menselijke belevenissen die we aanduiden met het woord 'levenservaringen' waaraan we woorden willen geven en door middel van woorden mee leren omgaan. Het belang van de geloofstraditie en het proces waarin we leren over het geloof krijgt meer contouren, wanneer we ons richten op de levenservaringen. Wanneer noemen we iets een levenservaring in onderscheid van een gewone ervaring? Levenservaringen zijn de gebeurtenissen die ons stil doen staan, die ons de adem benemen of juist aanzetten tot grotere betrokkenheid. Het zijn de gebeurtenissen

waardoor we onszelf en anderen vragen gaan stellen, het zijn aanleidingen voor herzieningen van de levensweg en van keuzes, en het zijn de gebeurtenissen waarvan de betekenis niet zo maar voor de hand ligt, maar eerst gezocht en gevonden moet worden. Wanneer mensen over hun levenservaringen spreken, vertellen zij vaak van de belangrijke personen in hun leven, ouders, kinderen, familie, partners en vrienden. Levenservaringen zijn verbonden met de overgangsmomenten in de levensloop, zoals geboorte en dood, bevestigingen en afscheid van relaties. Levenservaringen zijn die gebeurtenissen die ons ons hele leven bij zullen blijven en die ons maken tot wie we zijn.

Om te vertellen over deze ervaringen schiet de gewone dagelijkse taal al snel te kort. De gewone taal vertelt meer over de buitenkant van de ervaring, over de waarneembare gang van zaken. Voor de expressie van de ervaringen, voor het verhaal over de beleving en om deze ervaringen met anderen te kunnen delen, hebben we meer dan gewone taal nodig. In de theologie, in navolging van filosofen en dichters, spreken we van 'een tweede taal'. De tweede taal is de taal waarin de verbeelding vervat is. Het is de taal van metaforen en beelden, de taal waarin meer betekenissen gelden en doorklinken. Het is de taal die we bij uitstek ontmoeten in gedichten en, inderdaad, in de religieuze geschriften. Het is deze taal die ook geleerd kan en moet worden en die kinderen en jonge mensen in hun opvoeding aangereikt behoren te krijgen. Want de niet alledaagse ervaring, die vaak toch diepgaand ons leven structureert, is zorgvuldiger onder woorden te brengen met de verbeeldende en verwijzende taal.

3. RELIGIES

De verhalen, de ritualisering en de regelgeving van de grote religies hebben veelal betrekking op levenservaringen. Religies geven antwoorden op onbeantwoorbare vragen opkomend uit levenservaringen. In de verzamelde tradities van de diverse religies vinden we de gestolde ervaringen van mensen. Mensen van vroeger hadden hun eigen problemen en levensvragen en zij gaven net als wij betekenissen aan hun belevenissen. Levenservaringen die beleefd werden als transcendent, als de mens en het menselijk begrip overstijgend, werden veelal geïnterpreteerd en verklaard door het handelen van god of de goden. Deze verhalen over levenservaringen werden doorverteld van generatie op generatie. In het vertellen over deze levenservaringen en de daaraan verbonden betekenissen gaven mensen hun kennis en ervaring over het leven door aan de mensen na hen. Zo bezien zijn de religieuze tradities rijke bronnen van zingeving voor elke nieuwe generatie. Er is in onze tijd veel anders dan vroeger, maar ook wij vinden in de erfenis van onze voorvaders en – moeders veel woorden waarmee wij onze ervaringen van betekenissen kunnen voorzien en ons leven kunnen ordenen, verwerken en zingeven.

Het interpreteren en verwerken van levenservaringen is iets wat mensen leren, zoals alles in hun leven. Dit leren begint bij het begin van het leven. Er zijn velerlei vormen voor verwerkings- en interpretatieprocessen, maar de oervorm, de blauwdruk, krijg je van huis uit mee. Als een kind altijd verneemt dat het meer gewaardeerd wordt als het zijn tranen inhoudt bij een kapotte knie opgedaan aan een valpartijtje, zal dit kind later in zijn leven bij de verwerking en interpretatie van pijnlijke (lichamelijke) (levens) ervaringen proberen niet te huilen. Vergouwen¹ laat in haar onderzoek naar de samenhang van geloofsstijlen van ouders en hun kinderen zien hoezeer deze aan elkaar verwant zijn. *Een hemelsbrede gelijkenis* is de titel van haar boek en tevens de conclusie van haar onderzoek. Kinderen leren van hun ouders over de inhoudelijke kant van geloofs- en levensopvattingen, maar evenzeer over de manier

¹ C.G. Vergouwen, *Een hemelsbrede gelijkenis, Geloofsopvoeding in godsdienstpsychologisch perspectief*, Kampen, Kok, 2001.

waarop levensbeschouwelijke opvattingen verwoord en besproken worden. De manier waarop ouders en opvoeders hun levensoriëntatie vormgeven en verwoorden is van grote invloed op de manier waarop kinderen dit in hun opvoeding meekrijgen. Deze basis van huis uit is ieders uitgangspunt maar dat wil niet zeggen dat de meegekregen betekenissen voldoende voor het hele leven zijn.

In tijden waarin de wereld per generatie maar weinig veranderde, hield een van huis uit meegekregen interpretatiekader in een eenduidige vorm, zoals bijvoorbeeld een bepaalde geloofsopvatting, een leven lang stand. Vroeger voltrokken zich per generatie maar kleine wijzigingen in de betekenisgeving van ervaringen. De verschuivingen hadden een dusdanige omvang en impact dat zij zonder al te grote strubbelingen te verwerken waren. In de laatste eeuw is de wereld vooral door de ongekend grote technologische ontwikkelingen aanzienlijk en in hoog tempo veranderd. Wetenschap en techniek, media en communicatie, migratie en globalisering brengen de hele wereld bij ons thuis. Waar men vroeger op de hoogte was van de gebeurtenissen in het dorp of de buurt en een beetje wist van het land en de wereld, zo kun je nu op elk moment geïnformeerd worden over van alles wat er zich in deze wereld afspeelt. De informatiestroom en uitwisseling is ongebreideld en we komen in aanraking met alle andere mogelijke betekenisssystemen en leefwijzen.

In een snel veranderende wereld komen de systemen van betekenis- en zingeving onder druk te staan. Wat mensen aan waarden, normen, gedrag- en betekenisssystemen van huis uit hebben meegekregen, houdt niet vanzelfsprekend stand. Wat vanzelfsprekend was, wordt bevraagd en betwijfeld. Tegelijkertijd is er in de onzekerheid van een gefragmenteerde samenleving behoefte aan bezwering van die onzekerheid. In deze tijd zien wij als compensatie op de druk van buiten af ook een nadruk op innerlijkheid en beleving. Veelal beschouwt men het innerlijk als vindplaats van God en legt de moderne mens de nadruk op immanentie².

4. TRADITIE EN EXPERIMENT

In dit spanningsveld, een snel veranderende wereld en toch een behoefte aan houvast en betekenisgeving groeit de belangstelling voor het doorgaande proces van religieuze betekenisgeving. Een eens gehoorde of geleerde uitleg van een bepaald traditieverhaal hoeft niet voor altijd en overal de enige betekenis van die tekst te zijn. Mensen gaan, puttend uit de traditie, op zoek naar betekenissen voor hun levenservaringen die passen bij henzelf en bij deze tijd. De grote culturele veranderingen van onze tijd vragen van mensen dat zij blijven leren en zich blijven oefenen in betekenisgeving en spiritualiteit. Leren spiritueel te zijn, leren om ervaringen van spirituele betekenissen te voorzien is niet alleen een vaardigheid die mensen van huis uit meekrijgen. Mensen van deze tijd moeten zich door de continue stroom van veranderingen in een voortgaand proces gelovig blijven oefenen.

In de spirituele zoektocht van mensen in deze tijd vindt een antropologische verbreding plaats: de mens en de eigen overwegingen gaan binnen de religies meer ruimte innemen. Waar men vasthoudt aan interpretaties en spirituele betekenisgeving die van boven af gegeven worden, ontstaan problemen. Als men de interpretaties van de traditionele gezagsdragers onaantastbaar vindt, belandt men in fundamentalistische opvattingen. De traditieuitleg is dan gefixeerd, en sommigen die met macht en gezag bekleed zijn bepalen voor anderen hoe men moet leven, denken en wat het geloof voor het dagelijkse leven mag betekenen. Het is echter een vanuit de Verlichting opkomend ideaal dat elk mens als autonoom individu over de vormgeving van het eigen leven beslist. Zelfbepaling en

² J. Roeland, 'Het zelf in christelijke religiositeit. Discoursen van zelf in hedendaagse vormen van christelijke religiositeit', *In de Marge. Tijdschrift voor levensbeschouwing en wetenschap*, 14 (2005), no 1, 22-30.

zelfverwerkelijking zijn westerse waarden die in de loop van de twintigste eeuw steeds belangrijker zijn geworden³. Wil het geloof in deze culturele stroom belang en betekenis voor de levens van mensen blijven behouden zonder hen te kleineren, dan zullen mensen zelf moeten leren verwoorden welke religieuze betekenissen zij in hun zoektocht vinden. In plaats van te geloven op gezag wordt in deze tijd van mensen verwacht dat zij in staat zijn rationeel en reflexief hun levens- en geloofskeuzen te maken en te verantwoorden. Een snel veranderende tijd vraagt immers dat de betekenisgeving van de inhoud steeds opnieuw bij de tijd gebracht wordt. Iedere tijd legt andere accenten en vraagt om een andere verwoording en onbereflecteerde opvattingen lopen de kans als waardevol, maar vluchtig weer met de frisse wind weg te waaien. Godsdienstpedagogisch is het dus van groot belang dat jonge en volwassen mensen leren het proces van religieuze betekenisgeving te voltrekken, en ook te leren dit proces in hun leven te onderhouden en uit te bouwen.

Bij deze zoektocht waarin toch hoge eisen klinken, kan een gelovige bescheidenheid de broodnodige ontspanning geven. De bescheidenheid heeft vooral betrekking op de mate waarin het geloof ons eigendom is. Niemand van ons leeft met de hele breedte en omvang van het geloof. We doen het allen met een klein stukje, dat wat wij zien, waar wij mee kunnen leven, daar waar nu ons leven om vraagt en in zoverre het voor nu past bij wat ons bezighoudt. Het kleine inzicht is gevormd door de gang door het leven, onze levenservaring en onze ontmoetingen met mensen. Een uit het Jodendom afkomstige uitdrukking spreekt over het geloof dat geschreven kan worden op de nagel van je duim. Traditioneel refereren joden dan aan hun geloofsbelijdenis in Deuteronomium 6: 4 over de eenheid van de Eeuwige. Een korte en krachtige samenvatting waarmee je ook kunt leven is het beroemde nieuwtestamentische *Heb je naaste lief* of de islamitische shahada "*la ilaha illa ...*".

Mensen die hun geloof kunnen samenvatten op de nagel van hun duim hebben nagedacht over hetgeen zij in de loop van hun leven verzameld hebben. Zij concentreren hun ervaringen tot één referentiepunt, een samenvatting als hun persoonlijke houvast. Tegelijk is die samenvatting niet alleen persoonlijk. De woorden die mensen kiezen voor hun houvast ontleen zij aan de geloofstraditie, aan de grote verzameling levens- en geloofservaringen, die we ge-erfd hebben van alle mensen voor ons. Een samenvatting of referentiepunt betekent niet dat deze mensen in elke situatie weten wat 'geloven' hen concreet oplevert. Iedere keer opnieuw zullen zij moeten uitvinden welke weg zij kunnen inslaan, welke volgende stap gezet kan worden, en wat de goede richting is. Geloven is een voortdurend experiment⁴. Een experiment waarin jijzelf en jouw geloof voortdurend verandert. Het uitgangspunt kun je, door zoeken en praten met anderen, enigszins duidelijk hebben. Wat je geloof betekent voor het concrete en praktische handelen, ook in de geloofsopvoeding, zal experimenteel blijven. Geloof biedt geen blauwdruk maar vraagt oefening en een open geest die je bereid maakt tot steeds weer opnieuw proberen. Dat is een weg met alle risico's die het leven met zich meebrengt. Het houvast dat je daarin gekregen hebt, is het gesprek met anderen die je iets over geloven kunnen leren.

5. PERSPECTIEVEN

Dit probleem, een geloofstraditie waarin oude en moeilijke teksten beschouwd worden als een bron van betekenisgeving en de vraag hoe die traditie voor de leefwereld van nu van betekenis kan zijn, is al op veel verschillende manieren aangepakt. Meestal spreken we over twee polen, uitgangspunten die op elkaar betrokken moeten worden. Maar met deze beeldspraak scheppen

³ F.de Lange, *Ieder voor zich? Individualisering, ethiek en christelijk geloof*, Kampen, Kok, 1993.

⁴ A. Lanser – van der Velde, *Geloven leren, Een theoretisch en empirisch onderzoek naar wederkerig geloofsleren*, Kampen, Kok, 2000.

we een probleem. Binnen dit beeld moeten we zoeken naar manieren waarop de polen die elkaar kunnen afstoten, toch naar elkaar toe bewogen kunnen worden. Als we een andere beeldspraak kiezen, verschaffen we onszelf ook een ander zicht op de hermeneutische vraag. Vruchtbaarder is de metafoor van de perspectiefwisseling: we kunnen onze gewone dagelijkse belevenissen en onze levenservaringen benoemen met gewone dagelijkse woorden maar ook met woorden die we ontlenen aan de geloofstraditie. Met behulp van het metaforische, van de verbeelding⁵ transcenderen we de alledaagsheid. We zetten onze levenservaringen daarmee in een ander, een troostend, toetsend, kritisch of inspirerend perspectief.

Wat gebeurt er als we onze ervaringen zowel met gewone woorden en met woorden ontleend aan geloofstaal benoemen? Het is duidelijk dat we de dynamiek tussen traditie en leefwereld in stand willen houden. Maar deze beweging, de dynamiek van de perspectiefwisseling, is niet alleen beweging, het heeft ook een resultaat, een rendement. De 'botsing van oud en nieuw' doet iets nieuws ontstaan. De clash genereert nieuwe actuele betekenissen, zodat we kunnen spreken van een creatieve actualisatie. De betekenissen die door de eeuwen heen aan de geloofstraditie zijn ontleend hebben niet afgedaan. Zij blijven staan en kunnen ons inspireren. Maar de vragen uit ons eigen leven, de vragen van deze tijd brengen ook andere en nieuwe betekenissen van het traditieverhaal aan de oppervlakte. Door steeds te blijven lezen, zoeken en interpreteren worden in een doorgaand proces betekenissen aan de traditie verhalen toegevoegd. Het zijn precies deze nieuwe, door betrokkenen in hun situatie gevonden of gemaakte betekenissen die de oude boodschap weer levend en sprankelend maken. Voor een beter zicht op wat er gebeurt in de creatieve actualisatie gaan we terug naar een oude, zij het profane mythe.

Archimedes leefde van 287 tot 212 voor Christus in Syracuse, destijds een Griekse stad op het Italiaanse eiland Sicilië. In zijn leven verbleef en studeerde hij een poos in het hippe Alexandrië (Egypte), waar veel geleerden elkaar troffen. Archimedes blonk uit in wiskunde en natuurkunde. Bovendien wist hij de theorieën te vertalen in bruikbare uitvindingen, zoals een schroef die water omhoog kon pompen, of wapens die in Syracuse echt zijn gebruikt in de strijd tegen de Romeinen.

Archimedes is bij ons vooral beroemd vanwege de wet met zijn naam. Die wet zou als volgt ontdekt zijn. Op een dag maakte Hieron, de koning van Syracuse zich ernstige zorgen. Hij had een nieuwe gouden kroon besteld bij zijn favoriete goudsmit maar hij was er niet echt blij mee. Hij had het gevoel bedrogen te zijn en dat bedierf het plezier in zijn nieuwe sieraadje. Op de een of andere manier vermoedde Hieron dat de goudsmit minder goud voor de kroon gebruikt had dan hij in rekening had gebracht. Maar hij kon zijn vermoeden niet bewijzen. Hij vroeg zijn geleerde Archimedes of hij een oplossing wist voor zijn probleem. Archimedes liep een tijdje piekerend rond. De oplossing diende zich plots aan toen hij in bad stapte. Hij zag dat het waterpeil aanzienlijk steeg toen hij ging zitten. Hij bedacht dat een blok lood dat net zo zwaar was als hij minder waterstijging veroorzaakt zou hebben omdat het compacter was. Kennelijk moest er een verband zijn tussen materiaal, volume en het gewicht van een voorwerp: dat wat wij nu kennen als het soortelijk gewicht. Het verhaal wil dat Archimedes uit zijn bad sprong en verheugd de straat oprende onder de uitroep Eureka!! Ik heb het gevonden! De goudsmid viel door de mand na deze ontdekking. Hij had een deel zilver in de kroon verwerkt zodat hij een deel goud zelf kon houden. Archimedes bewees dat het soortelijk gewicht van de kroon anders was dan die van een klomp puur goud.

Men veronderstelt dat creatieve personen gemakkelijk beschikken over het primaire denkproces. Het primaire denkproces is de activiteit in onze hersenen als we dromen. Het gaat om de dromen 's nachts, maar ook over de dagdromen en het komt voor in de meer uitzonderlijke toestanden van hypnose en psychose. In deze cognitieve modus, het primaire

⁵ N.A. Schuman, Vertakkingen, in: De weg van de liturgie, Tradities, achtergronden, praktijk, Zoetermeer, Meinema, 1998, p. 39-51.

denkproces, wordt er meer in beelden gedacht dan in concepten en woorden, meer concreet dan abstract. Mensen die dus het eerste proces, het beeldende, kunnen combineren of confronteren met het tweede proces, het conceptuele, zouden beschikken over creatieve gaven. Als verklaring voor de 'uitvinding' van Archimedes, snijdt deze theorie hout. Hij combineerde de concrete ervaring van het stijgende badwater met de conceptuele vragen rondom vorm, gewicht en materiaal van de kroon van de koning.

Als we vermogen tot actualisatie van de geloofstraditie als noodzakelijke levenskunst en verbeeldende vaardigheid aan mensen willen meegeven, zullen we hen moeten leren hun beeldende en conceptuele vermogens met elkaar in contact te brengen. Korter gezegd, mensen moeten beelden en woorden kunnen combineren, een perspectiefwisseling tussen beide modi kunnen voltrekken en uit de confrontatie een rendement moeten halen. Ter concretisering geef ik een voorbeeld van deze vaardigheid in een verhaal over de creativiteit van een groepje mensen die samen een kerkdienst voorbereidden.

Er zijn enkele jonge mensen bij elkaar. Als een vorm van een kortdurend en overzichtelijk catecheseproject zijn zij door een predikante gevraagd mee te werken aan de voorbereiding en uitvoering van een kerkdienst. De predikante heeft de jongeren per mail gevraagd in de week voorafgaand aan hun eerste gesprek te letten op het nieuws. Zij start het kennismakende en oriënterende gesprek met de vraag of de jongeren uit een grote stapel een foto willen uitzoeken die een illustratie zou kunnen zijn bij een nieuwsfeit dat hen geraakt heeft. De jongeren vertellen en bevragen elkaar over wat zij gekozen hebben. Al pratende ontstaat er een concentratie rond een thema, dat als uitgangspunt van de volgende bijeenkomsten zou kunnen dienen. De jongeren zien veel geweld in onze wereld. Gelukkig is veel van dat geweld ver weg, maar toch zou je er op betrokken moeten zijn. Moet dat wel, kunnen we eigenlijk wat doen of zijn die oorlogen de zorg van andere mensen en niet van ons?

In twee volgende bijeenkomsten werken de jongeren deels aan de verkenning van een bijbelgedeelte, het verhaal van Deborah in Richteren 4 en 5, en deels aan zoektochten naar eigentijdse muziek die hun thema, dat zij *Geweld? Niks voor mij?* genoemd hebben, expresseert. De predikante koos op basis van het thema het bijbelgedeelte uit. Dat is haar theologische expertise en daarmee ook haar godsdienstpedagogische taak in deze groep. De predikante legde de jongeren het verband uit tussen Debora's naam en het hebreeuwse werkwoord *dbr*, dat zowel woord als daad betekent. Uit deze uitleg concluderen de jongeren dat woorden en daden congruent behoren te zijn. Iemand die recht wil doen en onrecht wil bestrijden, zoals Debora, zal moeten doen wat z/hij zegt. De mensheid is niet gediend met wat vrijblijvende gelovige woorden. Ergens moet een moment komen waarin goede bedoelingen beproefd worden in het praktisch handelen. Na deze gezamenlijke toespitsing van de bestudeerde tekst gaf de predikante de jongeren de vraag mee of zij op internet konden zoeken naar voorbeelden en afbeeldingen van eigentijdse Debora's. De jongeren vertaalden dit meteen in 'eigentijdse Debbies' en kwamen met prachtige voorbeelden van mensen die op kruispunten van de geschiedenis actie ondernomen hebben. Zij noemden Rosa Parks die weigerde op te staan in de bus, en daardoor mede het verzet tegen de rassendiscriminatie in Amerika in gang zette; een meisje bracht een kopie mee van een pamflet gemaakt door de mensen die in 1942 de februaristaking organiseerden; een ander had een foto gevonden van de naamloze student die in zijn eentje op het plein van de Hemelse Vrede in Peking een colonne tanks probeert tegen te houden. De afbeeldingen met de bij behorende verhalen hebben uiteindelijk een centrale rol gespeeld in de kerkdienst die de jongeren gemaakt hebben.

Dit voorbeeld laat zien hoe in de procesmatige ontwikkeling van de voorbereiding van een kerkdienst concepten en beelden didactisch op elkaar betrokken worden en de jongeren

aanzetten tot een creatieve actualisatie⁶. Met als resultaat dat alle deelnemers aan deze groep, en misschien ook de aanwezigen in de kerkdienst, weten wat 'eigentijdse Debbies' zijn: mensen die door hun geloof woorden en daden combineren.

6. SLOT

De verkenning van de mogelijkheden om traditie en leefwereld godsdienstpedagogisch bij elkaar te houden, mondde uit in een pleidooi om mensen van alle leeftijden te oefenen in het wisselen van perspectief. In een voortgaand proces van actualisatie van de traditie zullen de beeldende en conceptuele vermogens van mensen gelijkelijk aangesproken moeten worden. Willen we de religieuze betekenisgeving aan hedendaagse en toekomstige gelovigen zelf toevertrouwen in plaats van onze kaarten te zetten op het geloven op gezag, dan zullen we in opvoeding en onderwijs deze perspectivische flexibiliteit moeten bevorderen.

⁶ Zie ook. E.R. Jonker, *Aan het woord komen, Hoe gemeenteleden van 17 jaar en ouder in gesprek komen met de Bijbel, Bouwstenen en gebruiksmateriaal*, Zoetermeer Boekencentrum, 1992.